

УДК 37.02:81'36:811.161.2

Омельчук С. А.

ШКІЛЬНА МОРФОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Статтю присвячено дослідженню особливостей методики навчання морфології української мови в основній школі в аспекті сучасних лінгвістичних концепцій. Обґрунтовано вплив на шкільну морфологію лінгвістичної прагматики, функційної й когнітивної лінгвістики, з'ясовано відображення вихідних теоретичних положень цих концепцій у чинній програмі з української мови й визначено умови практичної реалізації їх на прикладах окремих завдань і вправ із морфології.

Ключові слова: українська мова, шкільна морфологія, лінгвопрагматика, функціоналізм, когнітивізм.

Статья посвящена исследованию особенностей методики обучения морфологии украинского языка в основной школе в аспекте современных лингвистических концепций. Обосновано влияние на школьную морфологию лингвистической прагматики, функциональной и когнитивной лингвистики, выяснено отражение исходных теоретических положений этих концепций в действующей программе по украинскому языку, а также определены условия практической реализации их на примерах отдельных заданий и упражнений по морфологии.

Ключевые слова: украинский язык, школьная морфология, лингвопрагматика, функционализм, когнитивизм.

The article deals with the research of Ukrainian Morphology training methods at secondary school in the aspect of modern linguistics concepts. The impact on the school morphology of pragmatics, functional and cognitive linguistics is substantiated; the reflection of original theoretical statements of these concepts in the modern programs of Ukrainian is found out; the conditions of these concepts practical realization in the morphological tasks and exercises are defined.

Key words: Ukrainian, school morphology, pragmatics, functionalism, cognitivism.

Одним із важливих теоретичних питань методики навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах є значення сучасних лінгвістичних теорій і граматичних концепцій для методики навчання граматики, зокрема морфології. У численних дослідженнях світових і вітчизняних лінгвістів кінця ХХ – початку ХХІ століття склались нові прогресивні лінгвістичні теорії й концепції, сформува-лись нові аспекти вивчення граматичної будови мови, що відіграють принципову роль в українській лінгводидактиці.

Особливий інтерес у методиці навчання граматики другої половини ХХ століття становили такі концепції, як учення про системний характер мови та його рівні; нова модель опису граматичної будови мови; морфонологія; теорія актуального членування речення. Ці лінгвістичні теорії знайшли своє відображення в праці російського вченого-методиста О. Дуднікова "Методика вивчення граматики у восьмирічній школі" [4].

Шкільна морфологія української мови початку ХХІ століття як одна з частин граматичної будови мови, що охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та форми їх, а також менші за слово одиниці (морфеми), також ґрунтується на засадах сучасних лінгвістичних концепцій. Особливий вплив на неї мають функційна граматика (функціоналізм), лінгвістична прагматика (лінгвопрагматика) і когнітивна лінгвістика (когнітивізм), ідеї яких закладено в Навчально-виховній концепції вивчення української (державної) мови (С. Єрмоленко, Л. Мацько; 1993 р.), Концепції мовної освіти в Україні (О. Біляєв, М. Вашуленко, В. Плахотник; 1994 р.), Концепції навчання державної мови в школах України (О. Біляєв, Л. Скуратівський, Л. Симоненкова, Г. Шелехова; 1996 р.), Концепції мовної освіти 12-річної школи (українська мова) (Л. Скуратівський; 2002 р.), Концепції когнітивної методики навчання української мови (О. Горошкіна, А. Нікітіна, М. Пентилюк; 2004 р.).

Мета статті – теоретично обґрунтувати особливості методики навчання морфології української мови в основній школі в аспекті сучасних лінгвістичних концепцій – функційної граматики, лінгвістичної прагматики й когнітивної лінгвістики.

Методика навчання граматики української мови в загальноосвітніх навчальних закладах, зокрема морфології, на сучасному етапі відбиває досягнення функційної граматики як різновиду граматики, об'єктом якої є "вивчення функції мовних одиниць і закономірностей функціонування їх" [6, с. 565]. Функціоналізм характеризує в єдиній системі засоби, що належать до різних мовних рівнів, але об'єднаних на

основі спільності семантичних функцій їх. Особливістю цієї лінгвістичної концепції є спрямованість на розкриття закономірностей взаємодії граматичних одиниць, лексики й контексту, системи функціонування мовних засобів, що слугують для оформлення змісту висловлювання.

Зазначимо, що автори вітчизняної академічної граматики І. Вихованець і К. Городенська в основу своєї праці “Теоретична морфологія української мови” [2] поклали функційну морфолого-синтаксичну концепцію, послідовно застосовували її у вирішенні й аналізі частиномовних одиниць, слів-морфем, слів-речень і морфологічних категорій усіх виділених відповідно до морфолого-синтаксичної концепції частин мови. Такий підхід учені-мовознавці називають функційно-категорійним.

Функційний підхід, за Л. Тростенцовою, визначає: 1) мовну систему з погляду її зовнішнього аспекту; 2) взаємодію системи як цілого з іншими об’єктами, що знаходяться поза нею; 3) роль, яку виконує певний елемент відповідно до цієї системи [9]. При цьому, на думку вченого-лінгводидакта, з’ясування функцій системи супроводжується абстрагуванням від внутрішнього змісту системи.

У шкільній методиці навчання морфології української мови функційний підхід розуміємо як орієнтацію на ту роль, яку певна морфологічна одиниця виконує у складі одиниці вищого рівня. У цьому аспекті важливого значення набуває принцип тектоцентризму, що передбачає засвоєння мовних знань, формування вмій і навичок на основі текстів, усвідомлення структури тексту й функцій мовних одиниць у ньому. Висловлювання різних стилів, типів і жанрів мовлення, на наше переконання, забезпечують засвоєння й розуміння функцій мовних одиниць в аналізованих текстах. Проілюструємо цю тезу кількома прикладами вправ.

- Прочитати висловлювання. Дослідити відмінність їх. Яка роль прислівників у другому тексті?

А. Сонце підбилося, передчуття свята сягало, здається, свого апогею. Озивалась мідь духових оркестрів, сильні звуки пливли в повітрі – мелодії стикалися, заглушали одна одну, потім починала лунати якась одна, могутніша. Під звуки музики спалахували пісні, вони теж обривалися, щоб народитись в іншому місці. Юнак прислухався до того відгуку, який мали в його свідомості голоси людей, збратаних піснями... (За Є. Гуцалом).

Б. Сонце підбилося вище, передчуття свята сягало, здається, свого апогею. Звіддалік і зблизка озивалась мідь духових оркестрів, сильні звуки пружно пливли в повітрі – мелодії стикалися, заглушали одна одну, потім чіткіше, переможніше починала лунати якась одна, могутніша. Під звуки музики спалахували пісні, вони теж несподівано обривалися, щоб народитись іще в іншому місці. Юнак цікаво прислухався до того відгуку, який мали в його свідомості голоси людей, збратаних піснями... (За Є. Гуцалом).

- Прочитати текст. Визначити його стильову належність, тип мовлення. Яку стилістичну роль виконує повтор прийменника в художньому мовленні?

Люблю тебе, велике камінне місто! Ось дивлюся жагуче на тебе, як на свого улюбленця, дивлюся весь час не перестаючи, не маючи змоги відірвати свого зачарованого погляду від твоїх велетенських крамниць, від блискучих ресторацій, від фойе театрів, від метушливих вулиць з сірими натовпами людей, від брудних задвірків, від обшарпаних хлопчаків, старців і старчих, від тасмничих бульварів, від робітниць і робітників, панянок і панів... (За Г. Михайличенком).

Функціоналізм як одна із сучасних лінгвістичних концепцій зумовлює переорієнтування мети мовної шкільної освіти з формування лінгвістичної компетентності (ознайомлення з мовною системою й формування на цій основі базових лексичних, граматичних, стилістичних, орфоепічних і правописних умінь та навичок) на забезпечення інтенсивного мовленнєвого й інтелектуального розвитку учнів. При цьому функції морфологічних засобів школярі повинні розуміти як властиву їм у мовній системі здатність до виконання певного призначення і до відповідного функціонування в мовленні.

У чинній програмі з української мови функційний підхід до навчання морфології представлений такими темами, як, наприклад: “Синонімічність відмінкових закінчень іменників”; “Правильне вживання в мовленні вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників”; “Уживання числівників для позначення дат, часу (годин)”; “Уживання займенників для зв’язку речень у тексті”; “Використання прислівників як засобу зв’язку речень у тексті й засобу підсилення виразності мовлення”; “Використання прийменника в мовленні для відтворення логічних зв’язків”; “Стилістичне використання повтору прийменника в народнопоетичній творчості”; “Використання сполучників як засобу створення антитези”; “Використання часток для підсилення виразності мовлення”; “Використання вигуків для надання висловлюванню експресії й виразності” та ін.

Відповідно до вихідних положень функційної граматики, що лежить в основі навчання морфології української мови на сучасному етапі, пріоритетним є формування в учнів компетентностей комунікативно доцільно й виправдано користуватися морфологічними одиницями й категоріями в різних життєвих ситуаціях і сферах спілкування. Так, вимоги до рівня мовної компетентності учнів з морфології передбачають сформованість таких умінь: усвідомлення ролі слів, що належать до різних частин мови, у досягненні точності, інформативності, виразності мовлення; здійснення аналізу текстів у підручниках літератури, історії, географії, фізики, хімії щодо стилістичної ролі в них відповідної частини мови; ана-

лізування випадків використання частин мови із стилістичною метою, визначаючи виражальні можливості їх; використання в мовленні синонімічних відмінкових форм; складання текстів, використовуючи вивчені виражальні можливості певної частини мови з метою розкриття задуму висловлювання.

Отже, вивчення морфології у функційному аспекті передбачає вирішення питання “Для чого виражено так, а не інакше?”, тобто питання про функційне призначення певної морфологічної одиниці або категорії та роль її у висловлюванні.

Очевидним є те, що шкільна морфологія української мови враховує і вагомі теоретичні напрацювання лінгвістичної прагматики як напряму сучасного мовознавства, що, на думку вітчизняного вченого Ф. Бацевича, загалом звернена до людини, яка використовує мову як символічну систему [1].

Існуючи в мовленні, прагматичні елементи когнітивної діяльності людини з часом можуть входити до структури елементів і категорій мови. Як результат – прагматичний компонент мовної одиниці (графема, афікса, лексеми, синтаксичної конструкції) стає узуальним складником не лише лексичного, а й граматичного значення, сприймається як мовне явище та фіксується в словниках і граматиках конкретної мови. Наприклад, різне ставлення мовця закріпилося в семантичній структурі таких слів, як *дівчина* (молода неodrжена особа жіночої статі), *дівчисько* (дівчина у зневажливому значенні), *дівча* (маленька дівчина), що належать до різних відмін.

У процесі вивчення морфології в основній школі учні опрацьовують різноманітні мовні усталені граматичні засоби втілення ставлення мовця до адресата. Так, вивчення особових займенників у 6-му класі передбачає не лише усвідомлення лексичного значення, морфологічних ознак, відмінювання, правопису й синтаксичної ролі їх, але й доречне використання особового займенника *Ви* у ввічливому значенні при звертанні до однієї особи, який передає поважне, підкреслено шанобливе ставлення до старшої за віком або малознайомої людини.

У 7-му класі, вивчаючи граматичні категорії способу й часу дієслова, учні мають усвідомити роль ужитих одних способів дієслів чи форм певного часу замість інших, а також використовувати їх у досягненні точності, інформативності й виразності мовлення. Адже дієслівні форми способу й часу, “крім своєї первинної категорійної функції, у відповідних мовленнєвих контекстах можуть набувати вторинних функцій” [2, с. 263].

На формування практичних умінь визначити спосіб дієслова, який ужито в значенні іншого, спрямовано такі завдання, як:

- Прочитайте. Дієслова яких способів ужито в значенні наказового? Яких відгінків надають вони наказові, прохання, побажання? (впр. 188) [3, с. 115];
- Прочитайте вислови семикласників. Дієслова якого способу вжито в значенні дійсного? Поясніть (впр. 189) [3, с. 116];
- Доберіть і запишіть власні приклади до випадків заміни дієслів одного способу дієсловами іншого способу або інфінітивом (впр. 92) [5, с. 54];
- Назвіть випадки вживання одного способу в значенні іншого (впр. 123) [10, с. 72];
- Замініть дієслова наказового способу іншою формою. Чи вдалою буде така заміна? Чому? (впр. 130) [10, с. 73].

Знайомлячись з особливостями творення самостійних частин мови на уроках української мови в 6–7-х класах, учні вчать граматично правильно утворювати словоформи з різноманітними афіксами – носіями усталеної прагматики, що вказують на суб’єктивне ставлення мовця до змісту повідомлюваного. Наприклад: *хлопець* – *хлопчина*, *хлопчак*, *хлоп’як*, *хлоп’яга* (розмовне мовлення), *хлопчатко*, *хлопчення*, *хлоп’я*, *хлоп’ятко*, *хлопчичок* (зменшено-пестливе значення), *хлопчисько*, *хлопчище* (зневажливе значення). Цей аспект у чинній програмі з української мови відображено в змісті навчального матеріалу, як правило, у розділі “Культура мовлення й стилістика”.

У сучасній шкільній методиці навчання морфології знайшли відображення також ідеї когнітивної лінгвістики, що досліджує “проблеми мови як загального пізнавального механізму репрезентації і трансформування найрізноманітнішої інформації з використанням специфічних (мовних) символічних систем” [1, с. 283]. Ураховуючи те, що саме мова є основним засобом фіксації, зберігання, перероблення й передачі знання, центральними в когнітивізмі є категорія знання, проблема видів знання і способів мовного подання їх [7].

Теоретичні положення когнітивної лінгвістики покладено в основу Концепції когнітивної методики навчання української мови. Під когнітивною методикою навчання мови вітчизняні вчені-лінгводидакти О. Горошкіна, А. Нікітіна, М. Пентилюк розуміють “сукупність взаємопов’язаних та взаємообумовлених способів і засобів опанування мовних одиниць як основи пізнання й формування концептуальної та мовної картин світу і певного результату створення образу світу в уяві кожного учня” [8, с. 5]. Ця методика передбачає, по-перше, посилення практичного аспекту змісту шкільного курсу української мови, зокрема морфології; по-друге, зміну акцентів у навчальній діяльності, спрямованих на інтелектуальний розвиток учнів за рахунок зменшення репродуктивної діяльності; по-третє, моделювання ситуацій, що спонукають до різних видів навчально-дослідницької, мовленнєво-комунікативної діяльності;

по-четверте, збільшення кількості завдань, що стосуються пояснення подій і явищ та способів і засобів вербального відтворення їх.

Когнітивний аспект у методиці навчання морфології української мови реалізується передусім у системі когнітивно-розвивальних вправ (М. Пентилюк), спрямованих на роботу з позалінгвальною інформацією, лінгвістичним і культурологічним матеріалом. У процесі розроблення вправ цього типу (аналітичних, комунікативних, асоціативних і дослідницьких) варто враховувати три компоненти навчання української мови в основній школі: 1) цільовий (пізнавально-практична спрямованість вивчення частин мови та граматичних категорій); 2) змістовий (вивчення частин мови в міжрівневих і внутрішньорівневих зв'язках); 3) діяльнісний (засвоєння теорії мови для розвитку мовлення учнів і збагачення їхнього словникового запасу).

Наведемо приклади вправ, що відображають когнітивний підхід до навчання морфології української мови, на матеріалі вивчення іменника в 6-му класі.

- Згрупувати іменники іншомовного походження за тематичними групами: а) слова, що вказують на професійну належність або діяльність; б) предмети техніки; в) поняття галузі економіки та підприємництва; г) назви предметів повсякденного вжитку. Довести, чому всі ці іменники у формі родового відмінка однини мають закінчення *-а* (*-я*).

Гамбургер, акціонер, ваучер, брокер, комп'ютер, бартер, чизбургер, принтер, менеджер, дизайнер, кондиціонер, тендер, пейджер, сервер, авіалайнер, репер, гелікоптер, рокер.

- З'ясувати походження іменників *блейзер*, *маркер*, *сканер*, *пейджер*. Визначити місце наголосу в них. Поміркувати, чому в слові *маркер* наголос падає на останній склад.

Таким чином, сучасна шкільна морфологія української мови відображає лінгвістичні концепції, основною яких є ідея діяльності і яким властивий динамічний підхід до мови. По-перше, функційний підхід до вивчення морфології ґрунтується на системному засвоєнні мовно-граматичних явищ, тобто орієнтується на ті загальні закономірності, які визначають місце кожної функційної одиниці, у тому числі й граматичної категорії, у структурі мови і тим самим упорядковують використання її в мовленні. По-друге, незважаючи на те що граматична система мови значно консервативніша від лексичної системи щодо закріплення в ній прагматичних елементів, у межах лінгвопрагматики відбувається процес вивчення прагматичного потенціалу частин мови, граматичних категорій і морфологічних явищ, що є засобами мовного коду, ставлення носіїв мови до дійсності, змісту повідомлюваного. По-третє, урахування провідних положень когнітивної лінгвістики, що досліджує мову як різновид когнітивної діяльності людини, сприяє засвоєнню морфологічних одиниць не лише як елементів мовної системи, але й як особливих сигналів світу, носіїв етнокультурної інформації.

Перспективним напрямом нашого дослідження вбачаємо розроблення програмно-методичного забезпечення з методики навчання морфології української мови, що відбивають сучасні тенденції світової й вітчизняної лінгвістики.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ “Академія”, 2011. – 304 с.
2. Вихованець І. Теоретична граматики української мови : академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Глазова О. П. Рідна мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов ; наук. ред. І. Вихованець. – К. : Зодіак-Еко, 2008. – 288 с.
4. Дудников А. В. Методика изучения грамматики в восьмилетней школе : пособие для учителей / Алексей Виссарионович Дудников. – М. : Просвещение, 1977. – 304 с.
5. Єрмоленко С. Я. Рідна мова : підруч. для 7 кл. / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова. – К. : Грамота, 2007. – 296 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику : [учеб. пособие]. / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Флинта ; Наука, 2011. – 296 с.
8. Пентилюк М. І. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. І. Пентилюк, А. В. Нікітіна, О. М. Горошкіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5–9.
9. Тростенцова Л. А. Обучение русскому языку в школе как целенаправленный процесс (морфологический аспект) : [монография] / Лидия Александровна Тростенцова. – М. : Педагогика, 1990. – 144 с.
10. Українська мова : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук ; за заг. ред. М. І. Пентилюк. – К. : Видавничий дім “Освіта”, 2011. – 288 с.